

ELS RETAULES DE L'ESGLÉSIA DE SANTA MARIA D'ARENYS DE MAR I LA GUERRA CIVIL*

INTRODUCCIÓ

Amb motiu de la celebració dels tres-cents anys del retaule major de l'església parroquial de Santa Maria d'Arenys de Mar, obra de l'escultor vigatà Pau Costa i dels dauradors de Barcelona Erasme i Fèlix Vinyals, la Regidoria de Cultura d'aquesta localitat del Maresme va proposar al Grup Búnquers Arenys la preparació d'un primer estudi i conferència sobre els efectes que la guerra civil (1936-1939) va tenir sobre aquesta obra d'art del barroc català i europeu. A tal efecte, tots els components del grup, cadascú en la seva vessant, es va posar a investigar i a cercar, tant en fons documentals com en el mateix retaule, tots aquells rastres i signes deixats per aquest conflicte bèl·lic. El resultat va ser la conferència donada a la Sala d'Actes de la Biblioteca P. Fidel Fita d'Arenys de Mar, el 28 de setembre de 2012, a les vuit del vespre. La comunicació que teniu al davant és el recull de les diferents aportacions dels membres del Grup Búnquers Arenys que van participar en aquell acte, l'arqueòleg Ramon Bruguera i la historiadora Ester Castañeda.

DIETARI DELS FETS

Introducció. Del 18 al 21 de juliol de 1936:

Als primers dies de l'esclat del conflicte va predominar la incertesa sobre si l'alçament militar havia triomfat o havia estat esclafat per les tropes republicanes. Un cop aclarida la situació, va començar una lluita pel control polític de la població.

Arenys de Mar era llavors una població on governava la Lliga des de feia temps. El resultat de les eleccions de 1934 va ser un govern local dominat majoritàriament per la Lliga Catalana, amb deu representants i una minoria del Partit Radical o Lerrouxista, amb cinc representants, que estava format per antics monàrquics. L'alcalde era, en aquell moment, el senyor Frederic Quintana Rabell.

Per altra banda, la revolta comportà la creació d'un comitè revolucionari davant el qual hi havia el senyor Salvador Mola Pidemunt (CNT-FAI). Aquests es feren amb el control de l'Ajuntament el 21 de juliol, tot creant el Comitè de Salut Pública, compost per vuit representats de la CNT-FAI, un d'ERC, un d'UGT

i un del PSUC. Posteriorment, l'alcalde serà el senyor Josep Torrent i Oliver (ERC), però l'Ajuntament estarà sota control de la CNT-FAI durant tota la guerra, ja que controla les armes i les milícies.

21 de juliol de 1936:

A la tarda, arribaren camions de gent armada des de Barcelona, gent molt exaltada que tenia la tasca de buscar persones d'ideals feixistes i destruir els béns de l'església. Una cinquantena de persones armades es van dirigir a l'església parroquial de Santa Maria i van començar la destrossa. Les primeres imatges a ser malmeses foren el Sant Crist i sant Pau que hi havia a l'altar major –aquesta última per portar espasa, símbol que consideraven feixista–. També van treure alguns bancs i cremaren la sagristia de la capella dels Dolors.

Una infermera va veure la situació de descontrol i va anar a trobar mossèn Dupeau, que residia a Vil·la Betània, qui va manar avisar el cap del comitè local –el senyor Molas–. Molas es va presentar, metrallera en mà, a l'església: va dir als exaltats que ell manava allà i que paressin la destrucció dels retaules, ja que s'estava buscant la manera de poder extreure l'or que tenien. Tot seguit, amenaçant-los amb una arma, els va convidar a marxar.

Les restes espoliades de l'església estaven aplegades a la plaça o placeta –com és coneguda popularment– que s'obre entre el temple i l'antiga casa de la rectoria. Tots els objectes van ser carregats en dos carros i portats a la platja per cremar-los tots. En aquell moment, després d'un intent fallit, un grup de persones –Josep Montmany, Daniel Fontrodona, etc.– van intentar apagar el foc de la capella dels Dolors amb galledes d'aigua que venien de can Quintana, la casa del davant de l'església. Un cop sufocat el foc, el comitè va tancar l'església.

L'actuació de Molas ve marcada, primer de tot, pel respecte que tenia cap a mossèn Dupeau i, en segon lloc, per voler donar un cop d'autoritat; d'aquella manera, si algú no tenia clar qui manava a la nostra població, ell ho deixava ben palès. L'obtenció de l'or dels retaules, òbviament, va ser una excusa que, sorprenentment, els exaltats es van empassar.

22 de juliol de 1936:

El senyor Josep M. Pons Guri, advocat, historiador i arxiver emèrit, va ser testimoni d'un registre efectuat a la rectoria per part de Molas. S'emportaren d'allí tots els objectes de valor.

26 de juliol de 1936:

Es començà a enderrocar l'estàtua de l'arenyenc Jaume Català Albosa, bisbe de Barcelona, obra en marbre blanc de l'escultor modernista Josep Llimona, que es trobava situada davant el portal de Sant Elm de l'església.

27 de juliol de 1936:

Les imatges que hi havia damunt dels dos portals de l'església desaparegueren; al portal gran hi havia la Mare de Déu –patrona del temple– i, al petit oxic, sant Elm.

31 de juliol de 1936:

Es tornà a obrir l'església. Un grup de persones –no tots de manera voluntària– amb malls i cordes començaren la destrossa dels altars laterals i altres objectes de culte. Durant uns quants dies, els fragments d'aquestes obres d'art foren arrossegats fins a la riera i carregats en camions per ser cremats a la platja, davant del quarter dels carrabiners, al costat del llavors existent balneari Lloveras. A la riera es van arribar a fer sis fogueres grans al mateix temps. Alguns sants, així mateix, foren tirats al mar i estigueren dies surant; un exemple d'això és el Sant Crist del Mont Calvari, conegut com l'Escabellat.

Que se sàpiga fins al moment, només la intervenció de l'escriptor Josep M. Miquel i Vergés va salvar l'altar major. Davant la destrossa en què es trobava l'església, Miquel va aconseguir un document de Martí Vila i Porcar –lloctinent de Molas– on s'ordenava no tocar aquella obra mestra de l'art barroc fins a nova ordre. J.M. Miquel i Vergés va exposar el gran valor artístic d'aquest retaule per assolir l'esmentat document. A més, va convèncer alguns homes perquè tapessin l'estructura amb llençols. I va intentar que vingués alguna persona de Barcelona per confirmar i convèncer el comitè del gran valor artístic del retaule de l'altar major. Molas, però, va negar-s'hi i va tornar a deixar clar que allà manava ell.

Agost de 1936:

El comitè va seguir intentant enderrocar l'altar major, tot fent servir gent assalariada –així, també es donava la sensació que es lluitava contra l'atur–. La tasca, però, fou molt lenta, ja que algunes imatges estaven tan fortament enganxades a l'estructura que s'hagueren de lligar cordes a camions per arrencar-les. Afortunadament, aquella destrucció va aturar-se; possiblement, perquè aquests assalariats eren més necessaris en altres funcions o llocs. També va influir que el Servei del Patrimoni Artístic de la Generalitat comencés a tenir alguna eficàcia fora de la capital. A partir d'aquest moment, l'església passà a ser la Seu de la col·lectivització del transport i va ser utilitzada com a garatge.

Novembre de 1936:

S'engrandí el portal petit de la parròquia perquè hi passessin autos, ja que l'església s'utilitzava com a garatge. Es continuà enrunant l'edifici de la rectoria i l'estàtua del bisbe Català. Sense la rectoria i l'estàtua, es van presentar els primers projectes d'urbanització d'aquest espai durant 1938, però l'actual plaça no va ser fins al 1943.

Les campanes del campanar van ser estimbades contra el terra, exceptuant la major, ja que s'hauria d'haver desmuntat la part superior del cloquer per poder-la treure. La resta de campanes van ser foses i el metall obtingut s'utilitzà per fer bombes. Com a curiositat, acabada la guerra, alguns casquets de punta d'obús es van utilitzar per fer de campanes d'algunes petites esglésies o ermites.

Pons Guri es va emportar l'arxiu de la parròquia, conservat a la rectoria, a casa seva. Quan va haver de marxar d'Arenys, va enviar una nota a l'alcalde Josep Torrent, dient-li que conservava tota aquesta documentació a casa seva. L'alcalde va procurar amagar tot aquest material, així, després de la guerra, es pogué recuperar aquest important recull d'informació i documentació centenàries.

L'ART A L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANTA MARIA

A continuació, trobareu un breu resum de la història dels antics retaules de les capelles laterals de Santa Maria, seguit del retaule major, obra de Pau Costa.

És a l'edat mitjana quan comencen a aparèixer les confraries. Aquestes organitzacions es distingien d'altres corporacions per la devoció a l'entorn d'un o més sants «especialitzats» en alguna tasca sobrenatural. L'objectiu fonamental d'aquestes confraries era fomentar el vincle i la solidaritat entre els seus membres. En aquest sentit, es considerava que la pregària comunitària de tots els confreres reunits afegia un valor a la pregària individual, aconseguint un benefici conjunt.

La Confraria de Sant Joan, fundada a Santa Maria d'Arenys –actual Arenys de Mar– l'any 1588 provenia del mateix gremi. La primera empremta decorativa que presencià el nou edifici de l'església va ser responsabilitat de la Confraria de Sant Joan dels menestrals l'any 1614 i de la de Sant Roc i Sant Sebastià, l'any 1624; el mateix any que la de Sant Elm dels pescadors i navegants.

Aquestes primeres iniciatives de les corporacions tenien un significat important: Sant Elm i Sant Joan agrupaven els practicants dels oficis que havien estat l'embrió de la nostra vila –nascuda com a barri mariner– i d'artesans vinculats als oficis del mar –pescadors, navegants, fusters, mestres d'aixa, calafats,...–. Però també hi comparegué la integrada pels devots de Sant Sebastià i de Sant Roc, els millors protectors contra la pesta, el flagell d'aquell temps.

L'actuació de les confraries locals va ser ben eficaç: a mitjan segle XVII i a poques dècades de l'acabament del temple (1584-1628), la majoria de les capelles estaven equipades i decorades amb retaules (esculpts, daurats i policromats entre 1614 i 1645, aproximadament). Des de 1612, el bisbe de Girona –bisbat al qual pertany Arenys de Mar– donà permís per celebrar misses al nou temple. Així ben decorada, l'església va ser definitivament consagrada el 28 de juliol de 1686 pels bisbes de Vic i Girona. Aquests retaules gairebé arribaren intactes a l'any 1936, en què sucumbiren al foc de la guerra civil acabada d'esclatar.

Capella de la Mare de Déu del Roser: 1625-1638. Confraria del 1586. Retaule encarregat al gran escultor català Agustí Pujol II, un dels millors del Principat gràcies a un treball creatiu i innovador per a l'època. Autor de molts retaules –Sant Vicenç de Montalt, Sant Vicenç de Sarrià, Terrassa, la Seu de Barcelona, etc.–. Retaule més rellevant de l'església d'Arenys, a banda del de l'altar major: tot escultòric, a diferència dels altres que solen combinar les escultures amb alguns plafons pintats. Imatges de sant Domènec i santa Caterina, afegides, segurament al segle XVIII. Va desaparèixer l'any 1936.

Capella de la Confraria de Sant Antoni de Pàdua: 1631. No se n'ha conservat molta documentació. Per les fotografies, s'assemblava força al retaule de Sant Joan.

Capella de Sant Joan Baptista, amb sant Joan Evangelista: 1614-1628. Patró dels menestrals (artesans), desaparegut durant l'estiu del 1936. Confraria del 1588.

Capella de Santa Caterina i Santa Llúcia: 1624. No en tenim documentació, només un record fotogràfic.

Capella de Sant Elm. Patró dels pescadors i navegants. Any 1624. Retaule cremat l'estiu de 1936; més car que el de Sant Roc i Sant Joan, amb un cicle escultòric i pictòric més ric. Hi havia, a més, les figures de la Immaculada al nucli, amb sant Elm, sant Nicolau i santa Clara, als extrems del primer pis, i de sant Llorenç i sant Ramon al segon pis. El retaule de Sant Elm era d'una confraria decidida a manifestar la seva adhesió devota i la seva rellevància cívica, una institució que se sentia especial en la història del nou temple i de la nostra vila; es tractava de la confraria més antiga d'Arenys, erigida l'any 1585. La capella de Sant Elm havia estat el primer lloc de culte i de devoció per al poblament de la ribera de mar de Sant Martí d'Arenys i utilitzada com a primera parròquia de la nostra població.

Capella de Sant Roc, amb sant Sebastià, sant Cosme i sant Isidre, conegut com el retaule dels Sants Metges. Any 1624. Obra també perduda durant l'estiu del 1936. Esmentar la presència votiva de sant Francesc de Paula al retaule major, que probablement es guanyés el privilegi de ser-hi gràcies a la seva eficaç protecció de la vila també durant la pesta devastadora.

Retaule major, de l'important escultor vigatà Pau Costa. D'estil barroc, adaptat perfectament a l'absis poligonal de la capçalera del temple, una gran façana de fusta esculpida entre el 1706 i el 1709, daurat i policromat posteriorment pels mestres de Barcelona Fèlix i Erasme Vinyals entre el 1711 i 1712. Durant la guerra civil, tot i que parcialment, va ser víctima dels actes vandàlics. Desaparegueren els dos apòstols; quatre evangelistes de la predel·la amb els seus símbols van ser destruïts, només el lleó de sant Marc és l'original. Els altres, amb el seu atribut, sant Joan amb l'àguila, sant Mateu amb l'àngel que li sosté un tinter i sant Lluç amb el brau.

Postguerra: gràcies a la generositat d'entitats i de particulars, es van poder substituir les imatges cremades per unes altres, ni del mateix material ni valors estètics que les originals, però que intentaven retornar al retaule l'esplendor del passat. Josep Maria Camps Arnau dissenyà part de les noves imatges, com ara, per exemple, la Fe i l'Esperança que coronen el retaule i la figura de sant Pau.

BREU DESCRIPCIÓ D'EDIFICIS RELIGIOSOS AFECTATS DURANT LA GUERRA CIVIL

Convent dels Caputxins: El dia 22 de juliol fou saquejada l'església d'aquest convent i es convertí en taller de la Col·lectivitat de Fusters, mentre que el convent fou ocupat per refugiats provinents de Madrid. Durant la guerra, una bomba impactà a l'edifici. Al celler del convent es va obrir un refugi antiaeri.

Convent de les Clarisses: El dia 22 va ser destruïda la seva església i utilitzada com a magatzem.

Ermita del Mont Calvari: Van destruir la majoria dels exvots i van mutilar una part del retaule, obra del segle XVII. Una imatge amb gran devoció com era el Crist del Calvari va ser llançada a mar, però un cambrer del Calvari (Pau Sanjuan) va rescatar-la i la va amagar en un lloc segur. Actualment, la imatge és venerada a l'església parroquial.

Josefines: L'església va ser utilitzada de magatzem. A la resta de l'edifici, les monges van seguir tenint cura dels malalts, però anaven vestides de seglars. Es va construir un passadís-refugi que connectava el seu edifici amb el Preventori del Xifré.

Asil dels pobres: No es donà cap utilització a l'església. Les monges seguien tenint cura de la gent gran, però vestides de seglars.

Presentació: Els primers moments es va fer servir d'escola portada per seglars. Després, l'edifici va ser ocupat pel Centro de Organización Permanente de Tropas de Intendencia (COPTI) número 2.

Vil·la Betània: Va ser l'única església que encara es feia servir per al culte, ja que el convent va quedar sota protecció del Consolat de França. Un antic passadís (segle XVIII) va ser reutilitzat com a refugi tant antiaeri com de gent que era perseguida.

Santuari de Lourdes: Les seves principals parts van ser destruïdes.

Escolàpies: Va ser magatzem i seu dels carrabiners.

Grup Búnquers Arenys

* Volem agrair a l'Arxiu Municipal d'Arenys de Mar i a l'Arxiu Parroquial de Santa Maria d'Arenys el fet d'haver-nos permès l'accés a la documentació estudiada. Aquesta comunicació ha estat realitzada conjuntament pels membres del Grup Búnquers Arenys: Núria Benaiges, Xavi Benet, Ramon Bruguera, David Castañeda, Esther Castañeda, Joan Miquel Llodrà, Joan Roldós, Aitor Sampere i Dani Vives.

BIBLIOGRAFIA

ARXER, J; TORRES, E. *La Guerra Civil a Arenys de Mar*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, núm. 218, 1999.

BOSCH, J.; GARRIGA, J. *L'esplendor de Santa Maria d'Arenys de Mar*. Col·lecció Pòrtic Imatges, núm. 1, Ed. Pòrtic, 2004.

FANE, M. *L'església de Santa Maria d'Arenys i la seva restauració*. Ed. D.A.U. 1994.

PONS I GURI, J.M. «Memòries de Josep M. Miquel i Vergés sobre els esdeveniments de l'estiu de 1936», *Salobre*, núm. 6, Arenys de Mar.



Portal Xic de l'església parroquial d'Arenys de Mar abans de 1936.

Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



Portal Xic de l'església parroquial d'Arenys de Mar actualment.

Foto: Grup Búnquers Arenys.



Retaule parroquial abans de la guerra civil.

Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



Retaule parroquial durant la guerra civil. Es pot apreciar la contundent mutilació de la part superior.

Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



Estat del retaule parroquial després de la guerra civil. Any 1943.

Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



El retaule de la parròquia d'Arenys de Mar en l'actualitat. Any 2012.

Foto: Grup Búnquers Arenys.



Detall del retaule.
Imatge poc després de la guerra.
(Comparativa 1)

Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.

Detall del retaule en l'actualitat.
(Comparativa 1)

Foto: Grup Búnquers Arenys.



Detall del retaule.
Després de la guerra civil.
(Comparativa 2)

Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.

Detall del retaule en l'actualitat.
(Comparativa 2)

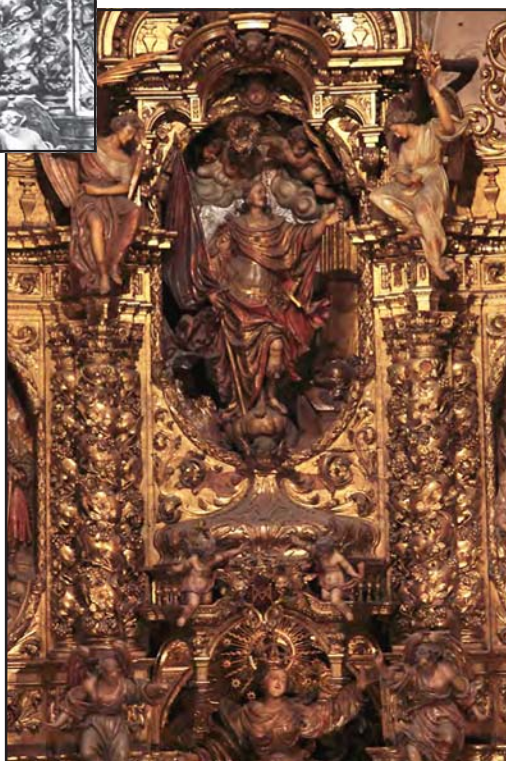
Foto: Grup Búnquers Arenys.





Detall del retaule de Sant Zenon.
Imatge abans de la guerra.
(Comparativa 2)

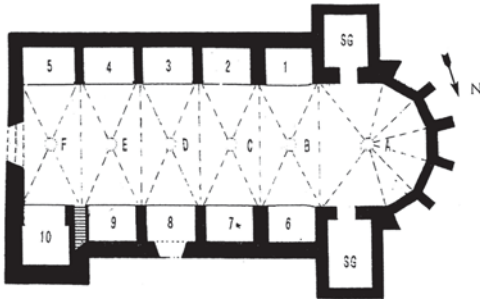
Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



Detall del retaule de Sant Zenon
en l'actualitat.
(Comparativa 2)

Foto: Grup Búnquers Arenys.

Planta de Santa Maria d'Arenys de Mar

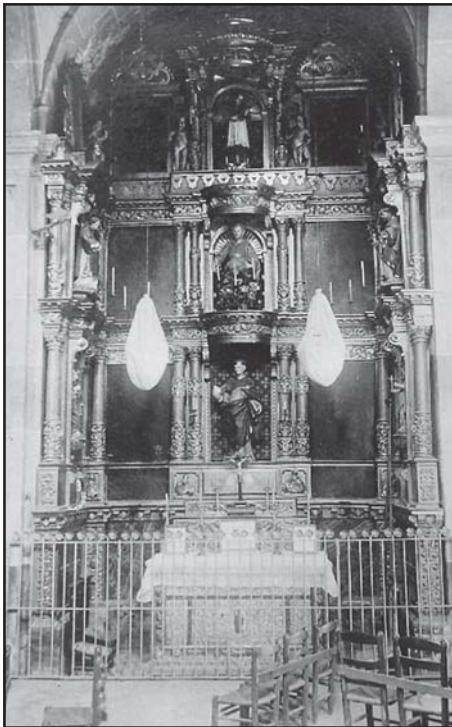


1. Sant Joan Baptista
2. Sant Antoni de Pàdua
3. Mare de Déu del Roser
4. Mare de Déu del Carme i tribuna dels preveres
5. Sant Josep
6. Sant Roc
7. Sant Elm
8. "Portal Xic" o de Sant Elm i orgue
9. Santa Caterina
10. Baptisteri

SG. Sagristies

Plànol: Miquel Fané

Font: Llibre: "L'Esplendor de Santa Maria d'Arenys de Mar, de Joan Bosch i Ballbona".



Capella de Sant Elm.

Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



Capella de Sant Roc.

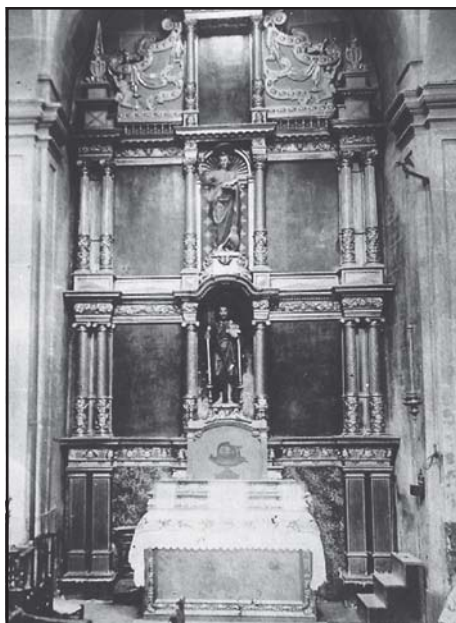
Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



Capella de la Mare de Déu del Roser.
Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



Capella de Sant Antoni de Pàdua.
Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



Capella de Sant Joan Baptista.
Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.



Capella de Santa Caterina
Foto: Arxiu Municipal Fidel Fita.